

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**Mesut Kaya. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları.*
İstanbul: İFAV, 2022, 422 sayfa.**

Mustafa Talha AKKİRAZ*

Mesut Kaya'nın *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* adlı kitabı tefsir tarihinde dönüm noktası sayılabilecek bir eser olan *Câmi'ü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı konu edinmesi açısından önem arz etmektedir. Çünkü çağdaş tefsir tarihi yazıcılığında tefsir eserlerini ve ortaya çıktıkları zemini muhtelif boyutlarıyla inceleyen araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yazıda sadece müstakil tefsirlere değil, çağdaş tefsirin problemleri ve klasik tefsir telifine dair çalışmalarlarıyla da tanınan Kaya'nın, tarih boyunca temel bir başvuru eseri olan İbn Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'ü'l-beyân*'ının kaynaklarını inceleyen çalışması değerlendirilecektir. Beş bölümden oluşan kitabın Önsöz'ünde eserin ortaya çıkış hikâyesi ve eserde izlenen yöntem sunulur. Giriş'te "Tefsir Tarihinin Dönemleri"ne dair kapsamlı bir tasnif denemesi yapılır. Birinci Bölüm Taberî ve tefsirinin ilmî ve karakteristik özellikleri ile kaynak araştırmaları, İkinci Bölüm *Taberî Tefsiri*'nde Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) tefsirinin rivayet ve tarikleri, Üçüncü Bölüm Taberî'nin temel tefsir kaynakları, Dördüncü Bölüm *Taberî Tefsiri*'nin tarih kaynaklarından İbn İshak'ın (ö. 151/768) *el-Megâzi*'si ve tefsir rivayetleri, Beşinci Bölüm ise *Taberî Tefsiri*'nin dilbilimsel ve kıraat kaynakları hakkındadır.

Eserin Giriş'inde yazar tefsir tarihinin dönemlerine dair bütünlüklü bir tasnif denemesi yapar. Bu bölümün en dikkat çeken yönü mevcut yazıma alternatif olarak tefsir tarihini "1. Teşekkül Dönemi, 2. Sistemleşme Dönemi, 3. Tekâmül (Olgunluk) Dönemi, 4. Tahkik: Şerh, Hâşiye ve Risaleler Dönemi, 5. Tercüme ve Tecdid Dönemi, 6. Çağdaş Dönem/İçtimâî Tefsir Dönemi (XX. Yüzyıl)" şeklinde altı döneme ayırması ve her dönemin öne çıkan eserlerini sunmasıdır. Yazarın daha önce yaptığı çalışmalara da dayanan bu bölüm için kaydedilebilecek en önemli eksiklik, müstakil olarak henüz bir doğu ve bir batı dilinde daha yayımlanmamış olmasıdır. Yazar kitap boyunca hemen her bölümün sonunda yaptığı üzere bu kısımda sunulan dönemlere dair bilgileri de alternatif isimleriyle bir tabloda verir (s. 67-8). Yazar öncelikle "Teşekkül Dönemi" olarak isimlendirdiği erken dönemi "Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tâbiûn" ile "Etbâut-tâbiûn" şeklinde ikiye ayırır. Erken dönemin başındaki şifahi malzemenin yazıya geçirildiği son dönemi de "Tedvin Dönemi" olarak niteler. Burası kitabın üzerine oturduğu zemini anlamak açısından önemlidir. Akabinde gelen Taberî'nin yaşadığı dönemi

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Bilecik Şeyh Edebâli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi).
makkiraz@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2875-1477.

ise “Sistemleşme Dönemi” olarak tanımlar. Hicri 3. yüzyılın sonundan başlayıp 4.-5. yüzyıllarda devam eden bu dönemin alternatif ismi “Gelişme Dönemi”dir. Ancak bu alternatif isim yerine “Tasnif Dönemi” gibi bir tanımlama, dönemin genel karakteristiğine daha uygun düşecektir. Çünkü yazarın da ifade ettiği üzere bu döneme kadar tefsir ilminin gelişimi tamamlanmış, sistemli eserleri ve musannefatı ortaya çıkmaya başlamıştır.

İlk iki dönemi, yani teşekkül ve sistemleşme dönemlerini içine alan evreyi, Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) tasnifinden hareketle “Mütekaddimûn Dönemi” olarak değerlendirir. Sonrasında gelen 6.-7./12.-13. yüzyılları içeren dönem de “Tekâmül (Olgunluk) Dönemi”, yani tefsirin “Müteahhirûn Dönemi”nin başlangıcıdır. Tabloda yazarın alternatif isim kısmını zikretmediği bu dönem, tefsirin “Birinci/Erken Klasik Dönemi” olarak da nitelenebilir. Nitekim artık tedvin ve tasnif olarak ifade edilebilecek mütekaddimûn dönemi geride kalmış ve bu dönemin en bariz örneği olan Zemahşerî (ö. 538/1144) ile tefsirde yeni bir evreye girilmiştir. Yazarın da ifade ettiği üzere artık bu dönemde tefsir, Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* gibi klasikleri ile müstakil tefsir yazımının en mütekâmil örneklerini vermiştir. Yazar ayrıca Alâüddin es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) tefsiri üzerine yazdığı *Şerhu't-Te'vilât* adlı haşiyesi ve Fazl b. el-Hasan et-Tabersî'nin (ö. 548/1154) *el-Keşşâf* üzerine kaleme aldığı *el-Kâfiş-şâf mine'l-Keşşâf* adlı muhtasarı ile tefsirde yüzyıllarca sürecek olan şerh-haşiye ve ihtisar telif geleneğinin bu dönemde başladığına dikkat çeker. Tabersî'nin eseri *Keşşâf* literatürü içerisinde ilk ihtisar çalışmasıdır. Ancak yazarın *Câmi'u'l-beyân*'ın etkilerini ele aldığı kısımda Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'ine atıfla belirttiği üzere (s. 81) Tabersî'nin hemen ardından tefsirini ihtisar eden pek çok kişiden biri de Ebû Bekir İbnü'l-İhşîd Ahmed b. Alîdir (ö. 326/976). Bu zata nispet edilen *İhtisaru Tefsiri't-Taberi* adlı çalışma da Tabersî'nin eserinden daha erken tarihlidir. Bu sebeple ihtisar yazımı Tabersî ile başlatılmaz. Ancak yazarın buradaki tespiti, ana karakterini sonradan bulacak olan haşiye ve ihtisar telifinin önceki dönemlerde başladığını göstermek açısından önemlidir.

Yazar, akabinde gelen ve 8.-11./14.-17. yüzyıllara tekabül eden dönemi “Tahkik: Şerh-Hâşiye ve Risaleler Dönemi” olarak adlandırır. Ancak bu adlandırmada eksik olan husus bu dönemdeki ihtisar ve telhis yazımına işaret edilmemesidir. Buna göre sadece “Tahkik Dönemi” veya “Tahkik: Şerh, Hâşiye ve İhtisarlar Dönemi” gibi bir isimlendirme daha isabetli olabilir. Ayrıca bu evre de alternatif olarak tefsirin “İkinci/Geç Klasik Dönemi” olarak düşünülebilir. Yazar, tefsir tarihinin 12.-13./18.-19. yüzyıllarına tekabül eden dönemini “Tercüme ve Tecdid Dönemi” olarak niteler. Tabloda da verildiği gibi, bu isimlendirmede tercüme yerine, genel karakteristik olan tecdid vurgusu öne çıkarılabilir. Ardından gelen ve modernleşme etkisinin iyice görüldüğü son yüzyılı ise “Çağdaş Dönem: İctimâî Tefsir Dönemi (XX. Yüzyıl)” olarak ifade eder. Yazar önceki dönem adlandırmalarında hicri yüzyılları takip ederken burada hicri 14. yerine miladi 20'yi kullanmıştır. Ayrıca bu dönemde gelişen içtimai tefsiri de başlığa taşır. Başka pek çok tefsir türüne örnek olabilecek eserlerin de yazıldığı bu dönem sadece “Çağdaş Dönem (14./20. Yüzyıl)” şeklinde de isimlendirilebilir. Başta da ifade edildiği gibi güncel tefsir tarihi yazımındaki önemine binaen üzerinde fazlaca durulmayı hak eden bu kısım eserin

en önemli bölümleri arasındadır. Zira mevcut tefsir tarihi eserlerinde ekol veya metot sistematığı esas alınır. Yazar bu bölümle tefsir tarihi yazımına tasnif ve dönemlendirme açısından problemlili olmayan ve efradını cami bir katkı yapmıştır.

Eserin Birinci Bölüm'ünde ilk olarak Taberî'nin ilmî ve entelektüel hayatına, yaşadığı sosyo-kültürel ortama değinilir. Taberî'nin ilmî yolculukları harita gibi görsel malzemelerle desteklenir. Yazar burada önemli bir tespitte bulunarak hakkındaki tartışmalarda "Taberî'nin başına gelen talihsizliğin sebebinin, ismi, baba ismi, nesebi, künyesi aynı, aynı asırda yaşamış ve çokça eseri olan bir başka kişiyle karıştırılmasından kaynaklandığı"nı kaydeder (s. 78-9). Buna göre kitapların kendisi hakkında teşeyyu' iddialarına yer verdiği ve Râfiziler'e destek vermekle itham edilen kişi Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî'dir (ö. 304/916), *Câmi'u'l-beyân*'ın müellifi değildir. Taberî gibi tefsirinin de dönemini aşarak ulemanın sürekli ilgisine mazhar olduğunu vurgulayan yazar, *Câmi'u'l-beyân*'ın karakteristik özelliklerine değinerek tefsirde gözettiği metot ve ilkeleri sunar. Bölüm sonunda klasik eserlerin kaynak araştırmalarına ve *Taberî Tefsiri*'nin kaynaklarına giriş yapar. Bilindiği gibi kadim eserlerin kaynaklarının nasıl çalışılacağı gerek klasik dönemde gerekse çağdaş dönemde tartışılan bir konudur. Sahanın çağdaş örneklerinden biri de M. Fuad Sezgin'in (ö. 2018) *Buhârî'nin Kaynakları* adlı çalışmasıdır. Sezgin'in isnâdlardan hareketle bir kitabın kaynaklarına nasıl ulaşılacağına dair geliştirdiği yöntem, Kaya'nın ifadesiyle bu eserin ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Burada yazarın, İslami kaynaklarda hadis ilminin dinamiklerinden hareketle¹ verilen isnâdların, şifahi kaynaklardan ziyade güvenilir kitabi kaynaklara atıf yaptıkları vurgusu da eserin temel iddiasıdır (s. 112). Buna göre Taberî'nin tefsirde sunduğu senedlerde yer alan kişiler, ellerindeki kitapların icazet yetkisini bulunduran râvilerdir. Taberî de tefsirini dönemin ilim merkezlerine yaptığı yolculuklarda okuyup icazetlerini aldığı bu hocalarından ve kendisinden önce telif edilmiş kitaplardan oluşturmuştur (s. 108). Bu, tefsir eserlerinin kaynak araştırmaları açısından kayda değer bir tespittir. Buradan hareketle ilerleyen bölümlerde yazar, Taberî'nin erken dönemden tevarüs edip kullandığı eserlere dair iddiasını önemli ölçüde temellendirmiştir.

İkinci Bölüm'de, öncelikle, Taberî'nin kaynakları arasında en başta gelen, tefsir ilminin kurucu isimlerinden Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-8) talebesi tâbiî müfessir Mücâhid b. Cebr'in rivayetlerine yer verilir. Mücâhid'in tefsire dair görüşlerini nakleden İbn Ebî Necîh (ö.131/748) ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi yakın talebelerinin yanı sıra Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750), Leys b. Ebî Süleym (ö. 143/760-761) ve Kâsım b. Ebî Bezze (ö. 124/742) gibi râvileri ve tariklerini değerlendirir.² Bu bölüm İbn Abbas'tan Mücâhid ve râvileri kana-

1 Burada yeri gelmişken değinmekte fayda görülen bir başka husus, bu ve benzeri sebeplerle tefsir ilminin de başlangıçta hadis ilminin bir dalı olarak ortaya çıktığı ve kısa bir süre sonra müstakilleştiği iddiasıdır ki, yazarın da vurguladığı üzere (s. 19) bu iddia da gerçeği yansıtmamaktadır. Bu noktada yazarın işaret edildiği üzere erken dönemin başında Hz. Peygamber ve Sahâbêden Tâbiûn kanalıyla nakledilen şifahi malzemenin yazıya geçirildiği son dönem yani Etbâu't-tâbiîn dönemini Tedvin Dönemi olarak adlandırması da yerindedir.

2 Bu bölümün son alt başlığı "Mücâhid'den Daha Az Sayıda Nakleden Râviler" şeklindedir. Burada yazar yukarıda zikredilen tariklerden nispeten daha az sayıda olanları ele alır. Ancak başlık ilk bakışta râviler ile Mücâhid arasında

lıyla ulaşan tefsir malzemesini Taberî'nin gözünden görmek açısından önemlidir. Taberî'nin mecmualarda derlenmiş olarak gördüğü bu tefsir rivayetleri İslami ilimlerin erken dönemindeki eserlere işaret etmesi açısından da önemlidir (s. 205). Akabindeki Üçüncü Bölüm ise yazarın ifadesiyle çalışmanın çatısını oluşturan Taberî'nin temel tefsir kaynaklarına dairdir. İkinci Bölümde Mücâhid'in tefsirine özel bir başlık açılma nedeni anlaşılabilirse de Mücâhid'in rivayetleri de dâhil tefsir kaynaklarının tamamı bu bölümde bir başlık altında zikredilebilirdi. Bu bölümde Taberî'nin kendisinden önceki *Sahifetü Ali b. Ebî Talha, Tefsîru Dahhâk b. Müzâhim, Tefsîru's-Süddî, Tefsîru Abdirrezzâk, Tefsîru Süfyân es-Sevrî, Tefsîru Abdillâh b. el-Mübârek, Tefsîru Süfyân b. Uyeyne* gibi eserleri içerdiği ve bunların korunmasına vesile olduğu görüşü desteklenmiştir. Buna göre Taberî'nin takriben iki asırlık tefsir birikimini eserine eklediği, böylece eserin adındaki *el-Câmi'* ismiyle müsemmâ bir tefsir meydana getirdiği ifade edilmiştir. Yazar, şöhretlerine rağmen cerh-ta'dîl açısından makbul sayılmadıkları için tefsirlerine Taberî'nin yer vermediği müfessirleri de değerlendirmiştir (s. 316). Böylece yazar temel dinamikleri açısından klasik dönemden açıkça farklılaşan tefsir kaynakları algısının Taberî dönemi ve öncesindeki durumunu da tespit etmiş olmaktadır.

Eserin “Taberî Tefsirinin Tarih Kaynakları: İbn İshâk'ın *el-Megâzî'si*” başlıklı Dördüncü Bölüm'ünde, tarih kaynakları Muhammed b. İshak'ın (ö. 151/768) *el-Megâzî'si* özelinde incelenir. Özetle Taberî'nin, tarihçi kişiliğinin de etkisiyle daha önceki tefsirlerden farklı olarak bir tarih ve siyer kaynağını kullandığı, böylece tefsirde de bir dönüşümü gerçekleştirdiği vurgulanır (s. 357). Ayrıca burada İbn İshak'ın bu kayıp eserini, *es-Siretü'n-nebeviyye* adıyla ihtisar eden İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) çalışması ve Taberî'nin nakilleri üzerinden tamamlamanın mümkün olduğu gösterilir. Bu da İslami literatürde hem tefsirlerin hem de muhtasar eserlerin telifindeki işlevsel yöne işaret eder. Beşinci ve son bölümde ise yazar *Taberî Tefsiri*'nin dilbilimsel ve kıraat kaynaklarını inceler. Bu bölümde Kûfe ve Basra dil ekollerine mensup Ebû Ubeyde (ö. 209/824), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) ve Ferrâ (ö. 207/822) gibi âlimlerin lügat ve nahiv ağırlıklı filolojik tefsirlerinin yanı sıra ilk kıraat müelliflerinden Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) Taberî'ye kaynaklık keyfiyetini göstermiştir (s. 361). Buna göre Taberî hem tefsir rivayetlerine dayalı eserleri hem tarih kaynaklarını hem de Arap diline dair birikimini kullanmıştır. Eser kısa bir Sonuç kısmı ile sonlanmaktadır.

Son olarak eserdeki kimi teknik eksikliklere değinilmelidir. Eserin baş tarafında, içride kullanılan kısaltmalar açıklanmamış, bölüm içlerinde yer alan rivayet ve tarikleri gösteren tablolar son kısımda ek olarak bütünlüklü bir şekilde verilmemiştir. Ayrıca eserde bazı isimler “Kitâbü Tefsîri Neşhel”³ örneğinde olduğu gibi iki farklı şekilde verilmiştir (s. 139, 212). Eserdeki bazı metinler harekesiz iken (s. 173, 180, 181, 288, 289) bazı kelimelerde hareke hataları bulunmaktadır (s. 163, 261, 290, 347, 390).⁴ Eserde bazı yazım yanlışları da var-

bir karşılaştırma yapıldığı izlenimi verdiği için “Mücâhid'in Daha Az Sayıda Nakil Yapan/Gelen Râvileri” şeklinde revize edilebilir.

3 Doğrusu “Nehşel” olmalıdır (Nedim, *el-Fihrist*, s. 53).

4 Örneğin s. 163'de ilk rivayetin metninde geçen “لَمْ يَسْمَعْ ابْنُ جُرَيْجٍ” ifadesi “لَمْ يَسْمَعْ ابْنُ جُرَيْجٍ”, s. 347'de ikinci rivayetin

dır.⁵ Bununla birlikte eserin *Taberî Tefsiri*'ne dair klasik ve modern kaynaklarda kaydedilen kimi bilgileri düzelteren bir yönü de vardır.⁶ Bu bağlamda yazarın, farklı metotlar kullanılarak daha önce yapılmış benzer çalışmaların sonuçlarını da dikkate alıp değerlendirdiği söylenmelidir.⁷ Ayrıca eserin vurgulanan bazı bölümlerinin mevcut akademik birikime önemli bir katkı vereceği de düşünülmektedir. Bu çalışmanın ümit verici olan tarafı, kaynak araştırmalarında yapılacak çalışmalara uygulanabilir bir örnek olmasıdır. Kitapta da sıklıkla zikredilen Sa'lebî (ö. 427/1035), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Râzî'nin (ö. 606/1210) eserleri gibi tefsir klasikleri hakkında da kaynak tetkiklerinin yapılması gerektiği aşikârdır.

metnindeki “أَنَّهَا سَأَلَتْ اللَّهَ” ifadesi de “أَنَّهَا سَأَلَتْ اللَّهَ” olarak hareketlenmelidir.

- 5 Örnek olmak üzere bk. s. 38 “müellifn (müellifin), s. 59 “Melük (Memlük); dilsel dönüşü (dönüşümü)”, s. 369 “vecninde (vezninde), s. 393 “takiyle (tarikikle)” s. 394 “kitapalardan (kitaplardan)”. Bazı sehven tekrar eden kelimelere de şunlar örnek olarak verilebilir: s. 262 “İbn Ebî Ebî Arûbe”; s. 293 “Zeyd b. Eslem'e nispet edilen edilen”.
- 6 Örnek olarak Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) “Taberî, İbn İshak'ın eserini Ahmed b. Hammâd ed-Dûlâbî'den almıştır” yönündeki tespitinin doğrusunun İbn Humeyd'den almış olacağı şeklinde düzeltilmesi (s. 74, 145, 333) önemlidir. Yine Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân*'da “Taberî, Dahhâk'ın Cüveybir tarikinden hiçbir şey nakletmemiştir” şeklindeki ifadesinin aksine Taberî'de bu tarikten 60 kadar rivayetin bulunduğu değerlendirilmesi (s. 217, 321) zikredilebilir.
- 7 Örneğin Taberî'nin kitabı kaynaklarına dair Heribert Horts'un (ö. 2012) “sadece hafızaya yardımcı olmak için kaleme alınmış ders notları söz konusudur” şeklindeki yorumuna dair ciddi olmayan bir değerlendirme olduğu yönündeki eleştirisinin (s. 100) yanı sıra bu noktada “Taberî'nin kaynakları üzerine en doğru tespitleri M. Fuat Sezgin yapmıştır (s. 110)” sadedindeki değerlendirmesi önemlidir. Ayrıca bk. s. 101-103, 111, 137-138, 164.